

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Harmadik közlemény.)

10. *Isten*. Hogy a magyar *isten* szó perzsa eredetű, az másfél század óta mindig újra meg újra fölbukkanó — ötlet. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, mert egyrészt tagadhatatlan, hogy régi perzsa hatás észlelhető nyelvünkben, másrészt a perzsa *yazdān*, a mely ugyancsak «isten»-t jelent, eléggé összeeseng a mi szavunkkal, hogy az olyan tudósokat, a kik hangtani apróságokkal nem törődnek, arra csábítsa, hogy a két szó közt kapcsolatot keressenek. Hiszen már M. munkájának megjelenése óta is olvastunk ilyen magyarázatot,* a mely ugyan semmivel sem tudományosabb M.-énál, de legalább azt az egyet mutatja, hogy ilyen a laikus előtt is annyira tetszetős etimológiák végkép ki nem irthatók. Ha tehát M.-nak van érdeme a dolog körül, az csak abban állhat, hogy neki talán sikerült szigorú tudományos bizonyítással a hangtani nehézségeket eltávolítani, a melyek miatt ez az összeállítás mindeddig komolyan számba sem vehető ötletnek volt tekinthető. Hogy ez neki tényleg sikerült, azt némileg van jogunk reményleni SIMONYI szavai miatt is, a ki az «*isten* : perzsa *yazdān*»-féle összeállítást «a fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» közé számítja (l. Nyr. 31 : 34), még inkább a miatt a biztos hang miatt, a melyen M. erről szól: «bizvást azonosíthatjuk a magy. *isten* szót a pahl. *yaztān*-nal, melylyel a jelentésin kívül a hangtani egyezés is egészen szabályszerű» (l. 379. l.). De ha közelebbről szemügyre vesszük mind azt, a mit M. fölhoz az *isten* szó tárgyalása közben, reményünk vajmi gyorsan szétfoszlik és csodálkozva kérdezzük, foglalkozott-e a szerző egyáltalában valaha a perzsa nyelvvel, mikor még a legegyszerűbb és legismertebb dolgok is elkerülték figyelmét.

*) KÉGL a Franklin-Társulat kiadásában megjelenő *Egyetemes irodalomtörténetben* 1: 332: «*ized*, a miből magy. *ist-en*; régiebb alakja *jazata*».

Mindenek előtt már maga a kiindulás is hibás, M. ugyanis a magyar *isten*-t nem a perzsa *yazdān*-ból magyarázza, hanem egy félreértett pehlevi *yaztān*-ból: ezt az elvétele található írást önkényesen *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvassa,*) és erre épít azután tovább, hogy mikép, azt majd meglátjuk később.

A pehlevi *yazdān*, a mely mellett ritkábban *yaztān* írást is találunk, többesszámi alak — WEST «the sacred beings»-szel fordítja és csakis *yazdān* alakot idéz régi föliiratokból (l. Grundriss d. iran. Phil. II. Bd. 1. Lief. 77. l. 4. §.; 78. l. 6. §. és 84. l. 19. §.) — ez a többesszámi alak a perzsában is *yazdān*; egyesszáma a pehleviben *yazd*, a melynek a perzsában *izad* felel meg. Ha a *yazdān* mellett itt-ott fölötlő *yaztān* valóban *yaztān*- (azaz *jasztan*-)nak volna olvasandó, akkor megfoghatatlanok volnának előttünk a kétségtelenül *zd*-vel hangzó *yazdān* és *yazd*, csak úgy mint az újperzsa *izad*, mert *st* (azaz *szt*)-ből a perzsában nem lehet semmikép *sem zd*. A *yaztān* írás magyarázata nyilván egészen másban leli magyarázatát: a pehlevi *yazdān*, a mint M. is helyesen mondja, egy *aveszta yazatanam*-ból lett, az elvétele fölötlő pehlevi *yaztān* írás a rendes, az újabb perzsa forrásokból meg éppenséggel egyedül ismeretes, *yazdān* írás mellett semmi más mint történeti írás, a melytől a pehlevi források csak úgy hemzsegnek. Érthető tehát, hogy a szakértők nem is vesződnek ezzel az élő nyelvben soha nem ejtett *yaztān* alakkal, hanem mindig csak a *yazdān* alak keletkezését fejtegetik. A ki csak némileg ismeri a pehlevi forrásokat, tudja, hogy mennyire nem szabad éppen itt a betűhöz ragaszkodni, óva intik is ettől a kezdőt folyton folyvást. SALEMANN egyebek közt mondja: «Ferner ist die Schreibung des Pahlawi keine phonetische, sondern zu einem nicht geringen Teile eine historische» (Grundr. d. iran. Phil. I. Bd. 1. Abteil. 250. l.); HÜBSCHMANN pedig így nyilatkozik: «Hier sei nur noch vom Pehlevi als der Schriftsprache der Parther und Sassaniden bemerkt, dass es eine historische Schreibweise hat» (Persische Studien 117. l.). HÜBSCHMANN, mert a tényleg ejtett hangok érdeklik csak, meg sem említi a *yaztān* írást, hanem csak *yazdān*-ról szól (i. h. 125). SALEMANN is csak *yazdān*-t említi (Gr. d. iran. Ph. I. 1. Abt. 274. l. 45. §.), míg HORN egyenesen tagadja, hogy a *yaztān*-t úgy lehetne olvasni, a mint M. hiszi: «In np. *yazdān* neben *izad* ist nach Abfall des *a* die Tenuis schon im Pahlavi naturgemäss zur Media geworden, vgl. *yazd* (Münzen) *yazdān* (neben archaischer Schreibung *yaztān*), aw. *yazata*-, bezw. *yazatanam*» (Gr. d. iran. Ph. I. 2. Abt. 83. l.). Az a biztosság, a melylyel M. mégis állítja, hogy a *yaztān* följegyzés *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvasandó, csakis abból magyarázható, hogy a helyett, hogy elmé-

*) «Az etymologikus írású *yaztān* helyett az igazi *yastan* ejtést véve» l. i. h.

lyedt volna a perzsa nyelv multjába és némileg tájékozta volna magát a pehlevi nyelv sajátosságos írott hagyománya körül is, nagy bátran a magyar *aszt* — melynek «igazi kiejtése» valóban = *aszt* — kaptafájára húzta a *yazdān* mellett itt-ott mutatkozó pehlevi *yastān*-t; ennyi tudománnyal jutott azután ahhoz a nem létező *yastan* (mondj *jasztan*) alakhoz, a melyből kiindul. És a milyen a kiinduló pont, olyan az egész építmény is, a melyet erre fölépít, mert ha lett volna is valamikor a pehlevi nyelvben *yastan* (*jasztan*) alak, abból soha magyar *isten* nem lett volna, legalább úgy nem, a mint M. magyarázza. De ez összefügg egy egész sor tévedésével, úgy hogy ki kell e helyt más szók magyarázatára is térnem.

M. igen gyakran magyaráz magyar *s*-t eredeti *sz*-ből, még pedig nem úgy, hogy a magyar nyelvben keletkezett volna e hangváltozás, hanem úgy, hogy az *s* (*š*) már az árja nyelvekben fejlődött volna régi *sz* (*s*)-ből. Az *isten* szó fejtegetésénél ezt az *s* > *š* változást már jól ismert ténynek tekinti, csak más czikkekre hivatkozik, a hol igaz szintén nem tárgyalja komolyan a kérdést, de odavetett célzással és ide-oda való utalással szolgál bőven. Az *isten* cikkben mindössze ennyit olvasunk e kérdésről: «v. ö. a *st* ~ *št* hangmegfelelésre magyar *ester* (= szkr. *starī-*), magy. *ezüst* (= osszét *äzweist*), magy. *üstök* (osszét *st'ug* «locke, büschel haare», szkr. *stukā* «zotte»; l. fönt az *esik* cikket 91. sz.). Nézzük hát az *esik* cikket, hisz első sorban itt várhatjuk a kérdés behatóbb fejtegetését, maga M. erre utal bennünket. Itt a következőket olvassuk:

«A *száz* szó itt idézett megfelelőseinek példája láttatja, hogy az eredeti *s*-nek *š* felé való hajlása már azon árja területnek lehetett hajlandósága, honnan a finn-magyar nyelvek ily eredetű szavainak egy része került. E fölvételre alapot nyújtanak a magy. *sőr*, *sarok*; *köles*, *haris*; *kast*, *ostor*, *ezüst*, *üst*, *üstök*, *isten*; *becs* és *köcsög* szavak is l. e cikkeket), melyekben t. i. szintén *š*, illetőleg ebből fejlettnek vehető *č* áll szemben árja *s*-nek. Jól meg is érthetjük e jelenséget, ha számba vesszük, hogy eredeti árja, illetőleg indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben (többek közt a *st* hangcsoportban is) változott *š*-vé az iránság terén (l. HÜBSCHMANN, Pers. Stud. 232. s köv. ll.). Ezzel magyarázhatjuk az egyébként értelemben és alakban pontosan egyező szkr. *ās-* «sitzen, sich setzen, sich niederlassen» viszonyát is a magy. *es-* és zürj., votj. *uš-* igéhez» (l. 233. l.).

Az olvasó ki sem jön az ámulatból, mikor M. e fejtegetéseit olvassa: a szerző, a ki olyan merész és olyan roppant tudást kívánó föladataira vállalkozott, nemcsak az árja, illetőleg iráni nyelvek legyszerűbb hangtani jelenségeit nem ismeri, de úgy látszik még a logika legkezdetlegesebb törvényeit sem. Ő maga azt mondja az előtte való lapon, hogy a szkr. *ās* «sitzen» igének, már a melyből az ő hite szerint a magyar *es-ik* «fallen» ige származik, az Aveszta nyelvében *āh-* felel meg; igaz, hogy az eredeti *ās* csak hangzók

előtt vált *āh*-há (v. ö. *āhiša* «du mögest sitzen» Grundr. d. ir. Ph. I. 1. Abt. 68. l. 14. §.), mássalhangzók előtt megmaradt az *s*: a præs. egyes 3. sz. nemcsak a szkr.-ban *āstē*, hanem az Avesztában is *āste*.*) Az aveszta nyelvben tehát csak elvétele találunk ez igénél *s*-es alakokat, nagyon is érthető tehát, hogy M., ha már arra a különös gondolatra jutott, hogy a magyar *esik* és a fönt említett árja ige közt kapcsolatot keressen, nem az aveszta szóból indul ki, hanem mindig is a *szanszkrit*ből. Hallottuk már, hogy: «Ezzel magyarázhatjuk az egyébként értelemben [?] és alakban [??] pontosan egyező szkr. *ās-* «sitzen, sich setzen, sich niederlassen» viszonyát is a magyar *es* és zürj. votj. *us-* igéhez»; lejjebb pedig még ugyanazon a lapon ezeket olvassuk: «Látszólagos nehézséget képez a szkr. *ās-* igével való egyeztetés ellenében azon körülmény, hogy a zürj., votj. *us-*nak causativuma: *usköd, uskit*» (M. ezt a nehézséget is szerencsésen elhárítja, tehát mégis csak a szkr. *ās-*ből indul ki). Egészen nyilvánvaló tehát, hogy olyan magyar szóval van itt dolgunk, a melyet M. a *szanszkrit* nyelvből magyaráz, nem az iránságból, mégis nagy meglepetésünkre azt magyarázgatja nekünk, hogy az *s* *š*-sé való változása könnyen érthető, mert «eredeti árja, illetőleg indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben változott *š*-sé az iránság terén», tehát olyan téren, a melyhez ezúttal semmi közünk nincs! Ez az első, nagy logikai botlás, de van ennél nagyobb is M. fejtegetésében. Sőt ezt az elsőt még valahogy el is vitathatná M., hisz gondoskodott arról, hogy tárgyalása bizonyos ködös közben mozogjon, a hol nehéz a hangtani tüneményeknek élesen szemük közé nézni: hát ha ez másféle iránság, mint a milyent mi forrásainkból ismerünk, olyan iránság, a melyet föl szabad mindenféle, különben ismeretlen jelenségekkel ruházni. «Az eredeti *s*-nek *š* felé való hajlása már azon az árja területnek lehetett hajlandósága, a honnan a finn magyar nyelvek ily eredetű szavainak egy része került» — ezt mondja M. és ezzel minden esetre azt a jogot biztosítja magának, hogy mindenfelét állíthasson, a mi az előttünk ismert nyelvekből sehogy sem igazolható. Áttérek tehát a másik, nagyobbik logikai botlásra.

Hogy a magyar *esik*-ben *s* hangzik a szanszkrit *ās*-ban hallott *sz* helyén, azt M. abból magyarázza, hogy «indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben változott *š*-vé az iránság terén». Mondjuk, hogy úgy van, hisz a szerző nem kisebb tekintélyre hivatkozik, mint HÜBSCHMANN-ra, ennek pedig csak tudnia kell az ilyen, valóban nem éppen ördöngös dolgokat, de az a kérdés, vajjon a mi esetünk is az említett «sok eset» egyike, vajjon «a többféle helyzet» valamelyike itt is fönnforog-e? Azt hiszem, mindenki,

*) M.-nál a két alak föl van cserélve.

még a nem nyelvész is láthatja, hogy nem, mert a szkr. *ās*-nak az «iráság»-ban, a melynek képviselőjeül M. az avesza alakokat idézi, sohasem felel meg **āś*-, hanem ha hangzó következik, az *s* szabályszerűen *h*-vá lesz (*āh*-), mássalhangzó előtt pedig érintetlenül megmarad az *s* (*āste*) — a ki nem hiszi, meggyőződhetik erről magából a M. munkájából. De hát HÜBSCHMANN, az talán csak nem tévedt? Dehogy tévedt, csakhogy M. olyan véghetetlenül keveset tud mind ezekről a dolgokról, hogy még a legeslegegyszerűbb, a legeslegvilágosabb fejtegetést sem tudja megérteni. Mert mit is mond HÜBSCHMANN? H. ezeket mondja: «Ap. *ś* = 1. idg. *s* nach *i, ū, ai, au, r, x, f*» — arról, hogy *a* vagy *ā* után az *s* valamikor *ś*-sé változnék, sehol egy árva szót sem szól. Hogy M. mennyire nincs kellően tájékozva, legjobban mutatja az, hogy egyáltalában «irán» hangtörvényhez folyamodik, mikor a *s* a *szkr* *it* *ās*-ból lett *es-ik*-et fejtegeti, mert hiszen a HÜBSCHMANNnál említett tünetmény. az *f* után történt változást ide nem számítva, egyáltalában nem «iráni hangszajátság», hanem a szanszkritban ép olyan jól ismert tünetmény, szóval közös árja hangfejlődés, de a mely nem «igen sok esetben s többféle helyzetben» jelenkezik, hanem a mely egészen pontosan körülírható föltételekhez van kötve és éppen azokban az esetekben nem található, a melyekben M. rendszeren fölteszi; hogy a fönt említett hangtani jelenség hasonló föltételek alatt mutatkozik a szanszkritban is, azt tudja minden nyelvész, a ki a szanszkrit nyelvvel akár csak egy pár napig komolyan foglalkozott, tudja az is, a ki az indogermán nyelvészet terén némileg, ha még olyan fölületesen is tájékozta magát. Minthogy azonban M. mindezeket elmulasztotta nagy művének megírása előtt megtalálni, kénytelen vagyok neki most ez elemi kérdésekből kis előadást tartani, a miért az olvasó elnézését kérem. WACKERNAGEL kitünő Altindische Grammatik-jában ezeket mondja: «Der *ś*-Sibilant *ś* liegt im Ai. wesentlich in zwei Gebrauchsweisen vor, die es beide mit den iranischen Sprachen gemein hat, die also aus der indo-iranischen Periode stammen» (229. l. 202 f.). Az első eset ezúttal nem érdekel bennünket, áttérhetünk mindjárt a másokra: «Weiterhin ist *ś* wie iran. *ś* Vertreter von ig. *s* hinter andern Vokalen als *a* und hinter *k, r, ṣ*» (230. l. 203 f.). Az *a*-hangok után tehát itt sem találjuk ezt a változást, épp úgy nem a szó elején, a mit nem árt mellékesen megjegyezni, mert M. ilyenkor is derűre-borúra csinál *s*-ből *ś*-t! Természetes, hogy ezt a hangtörvényt megtalálta volna M. WHITNEY nagy szanszkrit nyelvтанában is, a melyet forrásai közt fölemlít, de megtalálta volna akármilyen nyelvтанban is, csak kereste volna, mert olyan apró dióhéjba szoritott szanszkrit nyelvтан el sem képzelhető, a melyben erről a fontos hangtörvényről említés ne történnék; én mégis készakarva WACKERNAGEL nyelvтанából idéztem, mert magasabb állásontról

nézi a tüneményt és így annak történetét is megvilágítja. Lássuk most már, mit mond BARTHOLOMAE Vorgeschichte der iranischen Sprachen című főfontosságú nagy tanulmányában, a mely 1895-ben látott már napvilágot, még pedig ugyancsak föltűnő helyen, t. i. a Grundriss der iranischen Philologie című hatalmas vállalat első füzetében, úgy hogy szinte csoda számba megy, hogy M. nem használta. BARTHOLOMAE ott így nyilatkozik az árja nyelvek közös hangtani jelenségeiről: «Es sind drei Lautveränderungen, durch die sich das Arische von allen übrigen indogermanischen Sprachen scharf absondert und sein charakteristisches Äussere erhält: 1. . . . ; 2. . . . ; 3. die Wandlung der *s*-Laute in *š*-Laute nach den *i*- und *u*-Vocalen, den Liquiden und den Gutturalen» (2. l. 5. p.). Ugyanezt megtalálta volna M. a közkézen forgó BRUGMANN-féle Grundriss-ban: «Einige Charakteristika des arischen Sprachzweiges. 1) . . . 2) . . . 3) . . . 4) Verwandlung des uridg. *s* in *š* hinter *i*- und *u*-Vocalen, hinter Liquiden und hinter *š*, *k*» (I² 6. l. 3. f.). Minderről M.-nak sejtelve sincs, a mi mindenesetre egészen sajátosság világitást vet rá, hiszen nagy munkájában a magyar nyelv árja és kaukázusi elemeit akarja nekünk fejtegetni. Főlöszleges kimutatni, hogy M. hányszor épít az éppen említett, de tőle alaposan félreértett hangtörvényre, főlöszleges azért, mert számtalan botlásait ő maga eléggé nyilván tartja folytonos ide-oda való utalással, még inkább mint az e tekintetben ugyancsak hézagos tartalommutatóval. Nem is érzek semmi kedvet, hogy mind azzal a szóval foglalkozzam, a melyben ilyen hangváltozást föltesz, csak még egy esetet említek, a melyből újra kitűnik, hogy M. ezt a meg nem értett hangjelenséget még az összes tények hangos tiltakozása ellenére is ott keresi, a hol nem szabad, és megfoghatatlan módon «iráni hangsajátságot» lát benne. A «meddő»-t jelentő *ester* tájszót szkr. *starí*-val veti össze, idéz iráni (illetőleg újperzsa) alakokat is, melyek — a mint másképp nem is várhatjuk — egytől egyik *s*-t és nem *š*-t tüntetnek föl (*satar-van*, *satur-van*, *astar-van*), mégis fejtegetésében azt mondja: «Hangtani szempontból jelentős körülmény a magy. *ester* és mordvin *ästár*, *aštv* alakokban egyezően mutatkozó *št* (*št*), mely *st* helyett ejtve iráni hangsajátságot tükröz» (239. l.).

E nagy kitérés után forduljunk vissza az *isten* szóhoz. M. a pehlevi *yazdān* mellett *yaztān* följegyzést találván ezt egészen önkényesen *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvassa, ámbár ez ellen nemcsak a pehlevi hagyomány tiltakozik, a mely rendszeren *yazdān*-t tüntet föl *s* a mellett egy egyszámú *yazā*-ot ismer, hanem mindenek előtt a perzsa *yazdān* (illetőleg az egyszámú *izad*), a mely semmikép sem keletkezhetett **yastan*-ból és a mely különben is sokkal biztosabb vezető, mint az annyira ingadozó és a legnagyobb furcsaságoktól csak úgy hemzsegő pehlevi íráshagyomány. Abból

a nem létező **yastan*-ból azután M. úgy magyarázza ki a magyar *isten* szóban hangzó *s*-et, hogy a régi *s*- (*sz*-)ből már az átadó nyelvben — állítólag iráni hangfejlődés útján — *š* keletkezett volna. Ez a föltevése egyszerű tévedésen alapul; soha **yastan*-ból **yaštan* nem lett volna sem a középperzsában (pehleviben), sem annak egyenes örökösében, az újabb perzsában, mert *a* után az *s* nem változik *š*-sé. M. olyannyira járatlan az iráni nyelvek történetében, hogy egy cseppet sem csodálkoznám, ha egyet fordítana a dolgon és most már azt jelentené ki: igen ám, *a* után nem lesz *s*-ből *š*, de igenis *i* után, a magyar *isten* pedig szókezdő *i*-je már perzsa forrásból ered. M. ezt annál könnyebben mondhatná, mert a magyar *i*-t az *isten* szóban valóban így magyarázza: «Vélhetjük, hogy valamint a *st* > *št* változás, úgy a szókezdet *ya* > *i* alakulata sem magyar nyelvtörténeti fejlemény, vagyis a magy. *isten* ezen hangalakjában készen került az iránság teréről» (379. l.). De ez az ellenvetés csak első látszatra menti meg a mindenképpen kétségbeesett magyarázatot, nem menti meg pedig azért, mivel a sokszor említett, M.-tól olyan zavarosan előadott hangjelenség, az *s* > *š* változás, sem nem perzsa, sem nem iráni, hanem közös árja; csak működésének emléke, hátrahagyott nyoma húzódik végig vörös fonalként az ind és iráni nyelvekben, de működése maga rég megszűnt, még mielőtt az egyes árja nyelvek teljesen kialakultak. Ha az aveszta *yazatanqm*-ből pehlevi *yazdān* lett és ebből táján — mert hiszen semmi biztos adatunk erre nincs*) — később valamikor **izdān* is lett volna, sőt ha, a mi teljességgel ki van zárva, M. kedvéért egy **istān* is keletkezett volna, ebben bizony az *s* csak úgy megmaradt volna továbbra is, mint akár az épolyan lehetetlen **yastan*-ban, mert később keletkezett, nem közös árja *i* után az az *s* nem változik *š*-sé! Csattanós bizonyítékot szolgáltatnak erre azok az esetek, a melyekben *i* után egy ugyan később keletkezett, de, mindamelllett már közös iráni *s* következik: ilyenkor megmarad az *is* hangcsoport, mert az *s* > *š* változás nem «iráni hangsajátság», hanem az iránság különválását megelőző korszakban ment végbe. Az iráni nyelvekben ugyanis eredeti, indogermán, *st* és *št* az *a* hangok után teljesen összeesett, de *i*, *u*, *r* után régi *st* helyén *št*-t találunk, *št*-ből lett *st* ellenben megmaradt *st*-nek: a szkr. *vēta*-nak megfelel aveszta *vōistā* «du weisst», a szkr. *čittiṣ*-nek av. *čistiṣ* «Einsicht» (v. ö. BARTHOLOMÆE, Vorgeschichte d. iran. Spr. 16. l. 40. és 41. §.). Pedig hát mennyivel régibb itt az *i* meg az *s* találkozása, mint a milyen M. esetben volna, azt mondom volna, mert hiszen *yazdān*-

*) A perzsa is csak *yazdān* alakot ismer, a mely helyett igaz gyakrabban az egyszámú, mindenképp nehezen érthető *izad* alakot találunk.

ban soha *s* nem is hallatszott, az *i* pedig mindenesetre csak jó későn fejlődött a rég különvált perzsa nyelvben, hogy mikép, azt még a szakértők sem tudják megmondani.

Ezzel el is hagyhatnám azt a szerencsétlen «iráni» *s* > *š* változást, a mely annyi pusztítást vitt végbe M. művében, ha nem kellene még egy egészen sajátos fogalomzavarra rámutatnom, a mely ezzel szoros kapcsolatban áll. Ez a fogalomzavar két elem-ből alakult ki. Először is M. olvasott valamit arról, hogy az árja nyelvekben *s* bizonyos esetekben *š*-re változott, de sehogy sem tudta azt megérteni, hogy ez milyen esetekben történik és hogy ez már a közös árja korszakban ment végbe; így született az a homályos és alapjában hibás törvénye: «indogermán *s* igen sok esetben s többféle helyzetben változott *š*-vé az iránság terén». Ahhoz második elemül hozzájött az a tény, hogy a szanszkrit *ç*-nek az irán nyelvekben *s* felel meg. M. fölületessége mellett nem csoda, hogy arra az iráni *s*-re, a mely a szkr. *ç*-nek felel meg, szintén ráerősza-kolja azt az «iráni hangsajátságot», hogy t. i. *i* stb. után *š*-sé változik, már pedig ennek sehol semmi nyoma sincs. Hogy itt mekora a zürzavar, azt legjobban láthatjuk egy példán. M. a *fëst* cikkében ezt mondja: «Alakilag a magy. *fëst*- hangzójával inkább a képzések (szkr. *péças*-, av. *paesah*-, *paesa*-, pahl. *pësit* stb.) tövéhez szít, míg *š*-je az árja *ç*. *s* mássalhangzóval szemben a *kast*, *ostor*, *üst*, *üstök*, *esik* stb. alakulatát mutatja (l. fönt az *es-ik* cikket 91. sz.)» (273. l.). M. tehát újra az *esik* cikkre utal bennünk, a hol csakis az eredeti *s*-et tárgyalja, még pedig, a mint láttuk, igen furcsa módon, arról, hogy a szkr. *ç*-nek mi felel meg akár az iráni nyelvekben, akár a magyarban, arról ott egy árva betűt sem találunk. Egészen mulatságos, hogy M. itt milyen tojástánczot jár. Hisz a mellett a kezdetleges mód mellett, a melylyel ő egész művében árja, iráni, kaukázusi hangtani jelensegekről szól, senkit meg nem lepett volna, ha a *fëst* szóban hangzó *s*-et közvetlenül a szkr. *ç*-ből magyarázta volna, vagy a 273. l. talán már elfelejtette volna, hogy a 105. s k. l. WHITNEY szerint így állapította meg az *ç* hangértékét: *ç* «palataler sibilant; wird mit der Zungenfläche an den vorderen Theil des Gaumengewölbes gebildet, d. h. er ist der gewöhnliche und normale *sch*-laut». De neki nem kell a szkr. *ç* = magyar *s*, neki török-szakad iráni *š* kell, a mely ennek a szkr. *ç*-nek megfelel, olyan pedig, hiába, nincs, mert a szkr. *ç*-nek megfelelő iráni *s* még azok után a hangok után sem változik *š*-sé, a melyek után eredeti *s* helyen igenis *š*-et találunk. Nem is kell messze mennünk példáért, hisz maga az av. *paesah*-, *paesa*, pehl. *pësit*, a melyeket M. a 273. l. idéz, vagy a szkr. *piç*-nek megfelelő av. *pis*-, a melyet az előtte való lapon találunk, egytől-egyig *s*-szel hangzanak, pedig olyan hangzók előzik meg, a melyek után eredeti *s* föltétlenül *š*-sé vált volna, a mi újra bizo-

nyitja, hogy az $s > \dot{s}$ változás nem lehet «iráni hangsajátság», hanem jóval régebbi fejlődésen alapul, a mely teljesen megszűnt, mielőtt a szkr. ζ nek megfelelő iráni s kialakult. És ez a nagy botlás még különösen czifra köntösben került a tárgymutatóba; mindenki, a kinek csak némi fogalma van az árja hangoknak az indogermán hangokhoz való viszonyáról, csak fejcsóválva olvashatja a következő pontot: «magy. szóközépi és szóvégi $s = \text{ár. } s$ (szkr. ζ) iráni alapon» (656. l.). Hisz ebben neincsak egy — fából való vaskarika van!

Ezek után még csak egy igen ártatlan megjegyzésem van a *yazdān*: *isten*-féle szóegyeztetésre, a melyet bizonyosan szegény SIMONYI is csak azért sorolt «a fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» közé, mert nem igen talált a nagy munkában nálánál biztosabb eredményeket, olyan megjegyzésem, a melyre semmi súlyt sem vetek, csak éppen azért teszem meg, mert újra ki fog tűnni, hogy M. mennyire észre nem veszi azokat a folytonos ellenmondásokat, a melyekbe keveredik. A pehlevi *yazdān* vagy, nem bánom, *yaztān* hangozhatott akár hogy, de egy dolog még is csak kétségtelen, az t. i. hogy a második szótagban álló *-ān* hosszú *ā*-val hangzott, hisz ez az *-ān* a perzsa nyelvben, különösen az irodalmi nyelvben, még ma is sűrűn használt többesszámú rag, már pedig hallottuk, hogy *yazdān* eredetre nézve többesszámú alak. Ha M. mégis azt mondja, hogy a pehlevi *yaztān yaztan*-nak olvasandó, akkor a szó végén álló *-an* nem tekinthető másnak mint toll- vagy sajtóhibának, helyette tehát okvetetlenül *yastān*-t kell olvasnunk. Az a kérdés merül most már föl, megfelelhetne-e egy **yastān*- vagy, nem bánom, **istān* második *-tān* tagjának a magyar *isten* második részében hangzó *-ten*. Ha M. művét forgatjuk, perzsa *ā*-val szemben rendszeren magyar *á*-t találunk, v. ö. magyar *vásár*: pehl. *vācār* és l. az *ármány*, *hambár*, *ispán*, *nyárs*, *ták*, *vám*, *vár* olykor, igaz, egyenesen nyaktörő fejtegetését. Máskor, nem tagadhatom, M. egy cseppet sem törődik, hosszú-e vagy rövid az árja *ā*, hisz láttuk pl., hogy a magyar *es-ik* igét «iráni alapon» *ās* ból magyarázza, igaz, ezt sem nyaktörő productio nélkül, és hasonló dolgokat találni bőven más helyen is, v. ö. a *derék*, *fekély*, *köhög* és *szenny* tárgyalását. De az ilyen könnyelmű azonosítás ellen senki erősebben nem tiltakozik mint M. maga, mikor t. i. arról van szó, hogy kimutassa más ember szemében — a szálkát. Halljuk csak, mit mond az *ezer* cikkben:

«Bármily tetszetősnek látszik is ama régi fölfogás, melynek legújabbán VÁMBÉRY adott ismételt kifejezést (pl. Magy. Ered. 357.), hogy t. i. a magy. *ezer* egyenesen az ujperzsa *hezār*-nak megfelelője: alaposan megfigyelve kitűnik helytelensége. Természetesen nem lehet szó éppen a jelenkori *hezār*, hanem legfeljebb a régibb ujperzsa *hazār* alak átvételéről; ámde ez is ama legyőzhetetlen akadályba ütközik, hogy

nem tudunk rá esetet, melyben a szkr. *s*-nek megfelelő iráni *h* (χ) szókezdő a magyarban eltűnt volna... Másrészt nehézséget alkot az ujjperzsa *hazār* és magy. *ezér* egyeztetéseiben a második szótag hangzójának időmértékbeli eltérése, a mennyiben t. i. ez utóbbiban nem lehet az *ē* t eredetibb hosszú hangzó (*e*, *é*) rövidülésének tartanunk, nem lévén e fejlődésnek semmi történeti nyoma (v. ö. acc. *ezre-t*, plur. nom. *ezre-k*; *ezredik*), holott világosan mutatkozik az iráni hangzó hosszúsága hasonló föltételek mellett ezekben: *vásár* = pahl. *vācār*, *bācār*, ujjper. *bāzār* «markt» | *hambár* = ujjper., pahl. *anbār*» (245. l.).

Tehát M. tagadja, hogy perzsa *ā*-nak akár a szó második tagjában is *e* felelhetne meg, tagadja más oknál fogva is, hogy a magyar *ezér* szó akár *hezār*, akár *hazār* mása lehetne. Az *isten *yastān*-nál nemcsak hogy szó sincs már arról, hogy rövid magyar *e* nem felelhet meg hosszú perzsa *ā*-nak, hanem — ó csodák csodája! — a «magy. ezer (= pahl. *hazār*)» egyenesen tanúszkodni kénytelen a mellett, hogy a «hangzók viszonya» «egészen szabályszerű»!!! Képzelem, mennyire csodálkozhatott ezen, mikor elolvasta, — VÁMBÉRY.

11. *Gazda*. A *gazda* szónak egyetlen előttem ismeretes magyarázata, a mely komolyan számba jöhet, az, hogy ez a magyar szó egy szláv *gospoda*-ból származik. Mielőtt ez összeállítás szigorúan tudományos voltát kimutatom, nézzük röviden annak elég érdekes történetét. Összekeverül ez a két szó, a magyar *gazda* meg a szláv *gospoda* már GYARMATHI SÁMUEL 1816-ban kiadott *Vocabularium*-ában, de tagadhatatlan, hogy a róla szóló czikkecskében valóságos ősvilági kód kavarodik: «*Gazda*, városi gazda, L. paterfamilias, dominus, herus, I. *gázda*, R. *grasdantin*. Se. *goszt*, *goszpod*, P. *goszpoda*». Az «illir» *gazda*, a mely különben rövid *a*-val hangzik, a magyar nyelvből átvett szó; az orosz *graždanin* az egyházi szláv nyelvből átvett szó és polgárt jelent, különben *gradū* vár-ból képződött, v. ö. német *Burg*: *Bürger*; a szerb *gost* vendéget jelent = német *Gast*, lat. *hostis*. Marad mindössze valamenynyire hasznavehető elemnek a szerb *gospod*, a melynek jelentése úr(-isten), ebből a magyar szó a végén álló *a*-ja miatt ki nem magyarázható, és a lengyel *gospoda*, a melynek megint jelentése se-hogy sem illik ide, mert már a régi nyelvben is csak azt jelenti, hogy: *Gasthof*, *Gasthaus*, *Einkehr Haus*, *Wirtshaus*. LESCHKA az 1825-ben megjelent *Elenchus*-ban a *gospodarī* úr, gazda szóból indul ki, a melynek orosz változata a *gosudarī* úr, uralkodó; «sed quia *Gosudar* seu *Gozudar* antiquissimum est, credimus nostros Magyaros primum tantum finalem literam *r* omisisse, et *Gozuda* dixisse, ex hoc autem cum tempore *Gazda* formavisse». Ez a magyarázat természetesen nem helyes, de annyiban érdekes, mert a tisztán orosz fejlődésre hivatkozik BUDENZ is, a kinek, úgy látszik,

köszönhetjük, hogy szavunk fönt említett, annyira valószínű magyarázata közismertté lett. BUDENZ két ízben is foglalkozott a *gazda* szóval. 1862-ben MIKLOSICH ószlovén szótárának bemutatása alkalmából ezeket mondja: «138. l. *gospodь* dominus. — Orosz *господа* úr, házi úr. *Gospoda*-ból lett rövidítéssel *gazda*, mely az illir, horvátban használtatik *gospon*, *gospar* mellett (a rövidítés útját láttatja orosz *государь* = *господарь*)». NyK. 1 : 315. 1868-ban pedig MIKLOSICH *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* című értekezéséhez írt tartalmas bírálatában BUDENZ e kérdésről így szól: «*gazda* : szl., szb. *gazda* paterfamilias, lgy., ksr. *gazda* . . . Különös, hogy MIKL. nem említi, hogy a m. *gazda* szó maga is 'slavischen Ursprungs', s hogy tehát a szláv nyelvek legfelebb a magyar-tól visszakölcsönözték a rövid *gazda* alakot, ha ez csakugyan nem a szláv nyelvek terén állott elé *gospoda*-ból». NyK. 6 : 303.

MIKLOSICH csak kételkedve fogadta el ezt az összeállítást, 1871-ben helyet is adott neki a magyar nyelv szláv elemeiről írt értekezésében («*gospodь* asl.; *gospod* nsl.; *hospoda* dominus czech. — *gazda* s. herus Hausherr. Die Zusammenstellung ist zweifelhaft»), de 1886-ban a szöfejtő szótárában megint visszavonja («*gospodь* . . . magy. *gazda* gehört nicht hieher» 74. l.).

A kérdést MUNKÁCSI is egy lépéssel tovább vitte, mikor még nem kereste a szó megfejtését sem a perzsában, sem a kaukázusi nyelvekben, hanem szlávnak tartotta: «*gazda* — szláv *gospoda*, mely a déli szlávtságban is általánosan ismeretes. E szónak összerántásából a szláv nyelv területén csak *gozda* alak válhatott volna, míg a *gazda* nyiltabb hangzója világos bélyegét viseli magán a magyar nyelvtörténeti hangfejlődésnek». NyK. 17 : 111. M. tehát egészen helyesen állást foglal BUDENZ ellen, mikor ez ingadozik, ne tekintse-e a szó erős összerántását a szláv nyelvekben végbe mentnek; semmi sem könnyebb, mint azt a magyar hangtörvényekből kimagyarázni, van is rá igen találó analogia (szláv *vojvoda* > magyar *vajda*), míg a szláv nyelvek erre kellő támasztékot nem nyújtanak. Ha a magyar szó mai alakjából indulunk ki, nem is a hangtani kérdés okoz nehézséget, hanem inkább a szláv szó jelentése, ámbár ez a nehézség is lehető legkönnyebben legyőzhető. Meg kell ugyanis jegyezni, hogy BUDENZ állítása, hogy az orosz *gospoda* annyi mint «úr, házi úr», helytelen, az orosz *gospoda* mindig csakis azt jelenti, hogy «urak». Mai nap nem is ragozható másképp, mint többesszámú szónak, de a régi orosz nyelvben bizony egyesszámú ragokat vesz föl, csak úgy mint pl. még ma is a vele egyjelentésű szerb *gospoda*, a szó t. i. eredetileg gyűjtőnév és «uraság»-ot jelent. Hogy az «uraság» meg az «úr» («gazda») jelentés milyen közel áll egymáshoz, azt magyar embernek fölösleges magyarázni, de a kételkedők kedvéért rá lehet mutatni arra a cseh *hospoda* «dominus»-ra, a melyet MIKLOSICH is idéz, a melyről azon-

ban jó lett volna megemlíteni, hogy a mai nyelv nem ismeri, míg a régi nyelvemlékekben unos-untig ismétlődik; ez a cseh *hospoda* hangtanilag tökéletesen megfelel az orosz, szerb, bolgár, szlovén, lengyel *gospoda*-nak — a cseh nyelvben régi *g*-ből mindig *h* lett.

M., a ki 1883-ban maga is szlávnak tartotta a magyar *gazda* szót, már rég nem nyugodott meg abban a magyarázatban, a melyet BUDENZ adott a szóról, így p. o. 1895-ben, nem tudom miért és mikép, inkább a perzsa *grhastha* «Hausherr, Familienoberhaupt»-ból szerette volna származtatni (*Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* 4:90.), újabban pedig határozottan tagadja a szláv szóból való magyarázatnak még lehetőségét is. Nem mondja ugyan meg, hogy az «alaki nehézségek» miben állanak, de másban ezek semmikép nem állhatnak, mint abban, hogy M. meggyőződése szerint a *gazda* szó eredetileg *kazda*-nak hangzott a magyar nyelvben, már pedig ha ez igaz, a *gazda* szó igenis nem magyarázható szláv *gospoda*-ból.

A *kazda* írás a NySz.-ban mindössze háromszor van kimutatva (TelC. 98, DomC. 199. és Beythe Epist. 211.), csatlakozik ehhez egy *kasda* írás a Teleki-kódexből 94. A Domonkos-kódex tanúságát gyöngíti némileg az a körülmény, hogy két sorral följebb a szó *gazda*-nak van írva, de különben is föltűnő, hogy az elvéte található *kazda* írás éppen nem a legrégebb forrásainkban mutatkozik, hanem csak a XVI. századbeli nyelvemlékekből mutatható ki, míg a XV. sz. első felében irt Ehrenfeld-kódexben *gazda* alakban olvassuk a szót, az 1470-ből való Németújvári Glosszában a mai *gazdálkodók* úgy van leírva, hogy *gazdalkodok*, *gazda* írást találunk a Domonkos-kódexszel egykorú Jordánszky-kódexben is, míg a Teleki-kódex tanúságával szembe állíthatjuk a vele körülbelül egykorú Érdy-kódexét, a mely szintén azt írja, hogy *gazda*. Milyen egészen más a tényállás, ha a *gazdag* régebb *kazdag* alakját nézzük; régebb forrásainkban ez a szó rendszeren *k*-val szokott jelentkezni, *g*-s írás csak nagy elvéte található. Sok régi nyelvemlék, a melyekből a NySz. csakis a *gazda* írást közli, a mai *gazdag* szavunkat *kazdag* nak írja: az Ehrenfeld-kódex (*kazdagsag*, *kazdogolny*), a Jordánszky-kódex (*kazdag*, *kazdagh*), az Érdy-kódex (*kazdagssagus*), vagy hogy BEYTHE *Epistoiái*-nak korához közeledjünk, HELTAI ugyan azt írja, hogy *gazda*, de a mellett azt, hogy *meghkazdagit*, *meg kazdagul*, *kazdag*, *kazdagság*. Szóval a hagyomány éppen nem látszik azt bizonyítani, hogy a *kazda* a «régibb ejtés», és minthogy újabb *gazdá*-ból keletkezett alak sem igen lehet — legföljebb a *kazdag* hatása alatt képzelhetnénk el egy ilyen fejlődést —, jogunk van abban kételkedni, hogy a *kazda*-t valóban így ejtették valaha, talán tisztán csak az akkor még általános *kazdag* hatása alatt itt-ott felöltő — í r á s. Én nem érek rá a magyar nyelvemlékekkel olyan behatóan foglalkozni, a mint az ilyen részletkérdés biztos eldönté-

sére kívánatos volna, azért szorítkoztam is a NySz. adataira, de óvatosság kedvéért megbeszéltem a dolgot olyan szakférfiakkal, a kik nálamnál jobban ismerik a régi nyelvemlékeinket, SIMONYIVAL, SZINNYEIVEL és ZOLNAIVAL — egyik sem tartja valószínűnek, hogy a *gazda* régiebb ejtése *kazda* lett volna; SIMONYI kérésre rövid levélben fejtette ki nézetét, a melynek közzétételét szives volt nekem előre is megengedni. Ha valakit, hát bizonyosan S.-t vádolhatja M. legkevésbé elfogultsággal, hiszen S. abban az ő olyan igen nagyon jóakaró, elnéző ismertetésében a «*gazda*: kauk. *qasda*»-féle egyeztetést a «fontosabb és biztosabb szövegyeztetések» közé sorolta, Nyr. 31 : 33. S. ezeket írta nekem : «A *gazdag* mn. a kódexek korában, sőt még a 16. század második felében mindig *k*-val van, ellenben a *gazda* mindig *g*-vel. Az a három *k*-betűs adat, melyet a NySz. idéz, igen könnyen magyarázható a *kazdag*-gal való utólagos képzettársulásból (v. ö. p. *kasda* TelC. 94. ~ *kasdag* u. o. 16.). A *k*-betűs *kazda* alak nagyon ritka lehet a nyelvemlékekben, mert nekem rég föltűnt az állandó különbség, melyet a kódexek a *gazda* s a *kazdag* írásában tesznek. A *gazdagra* (*g* betűvel) csak két régi adat van most az Okl.-szótárban 1391. s 1509-ből».

Az éppen most mondottak alapján kénytelen vagyok tovább is ragaszkodni ahhoz, hogy a magyar *gazda* igenis lehet egy szláv *gospoda* «uraság, úr» mása (a *gospoda* előfordul az ószlovénban, bolgárban, szerbben, szlovénban, oroszban, mind «urakat» — eredetileg «uraság»-ot jelentő gyűjtőnév, a régi cseh nyelvben a hangtanilag megfelelő *hospoda* urat jelent); sem komoly hangtani nehézségre nem bukkanunk a magyar szó ilyen magyarázatánál (*gospoda* > *gosp^oda* > *goz^bda* > *goz^bda* > *gozda* > *gazda* = *vojvoda* > *voj^voda* > *voj^vda* > *voj^vda* > *vajda*), sem jelentésbelire, s minthogy azonkívül tudjuk, hogy a szláv hatás milyen nagy volt, a belső valószínűség sem hiányzik, hogy a szót a szláv-ságból kaphattuk.

Épen az utolsó helyen említett belső valószínűség hiányzik teljesen M. magyarázatában. Hogy a kaukázusi nyelvek egyáltalában hatottak a magyar nyelvre, hogy azokból akár csak egyetlen egy szó is került a mi nyelvünkbe, azt eddig még senki be nem bizonyította, legkevésbé M., a kinek tájékozottsága a kaukázusi nyelvek terén a legelemibb dolgokra sem terjed ki. Nemszakértőt talán meglepi azon körülmény, hogy a magyar *gazda* és még inkább az a nagy ritkán olvasható XVI. századbéli *kazda* mennyire összecsend a czachur *qasda* szóval, meglepi talán annyira, hogy észre sem veszi, hogy a *gazda* jelentése a czachur *qasda* «alt, greis» jelentésével mégsem olyan föltétlenül azonos, hogy a hangtani azonosság nem lehetne tiszta véletlen is. De a szakértő egészen más szemmel nézi a dolgokat, a szakértőt inkább zavarja, gyanakodóvá teszi az az annyira kidicsért tökéletes hangtani egyezés.

Hiszen a nyelvész tudja, hogy ha a *gazda* *g*-je talán még is eredeti volna, a legkisebb hangtani nehézségbe sem ütköznék a *gazda* szónak a szláv *gospoda*-ból való magyarázata, tudja azt is, hogy ЛЕШКА magyarázata nem azért lehetetlen, mert a *gazda* szavunkat egy régebbi **goszuda* illetőleg *gozuda*-ból magyarázta, hisz ebből nehézség nélkül meg lehetne a magyar szót magyarázni, a hiba nála abban áll, hogy ezt a **goszuda* alakot nem egy *gospoda*-ból fejlettnék állítja (*gospoda* : **gosuda* = orosz *gospodarī* : *gosudarī*), hanem fölteszi, hogy a *gospodarī-gosudarī* elvesztette volna a magyarban a végső *r*-t, a mi lehetetlen. Tehát a *gazda* szó, ha tisztán a hangtani lehetőségeket tartjuk szem előtt, egy egész sor háromtagú szóból keletkezhetett volna, a melynek eleje *gosz-* vagy *goz-*, vége pedig *-da*. A második szótagban állhatott volna eredetileg akármilyen hangzó, e hangzó előtt és a *gosz-* vagy *goz-* szókezdet közt nem csak *p*, hanem más mássalhangzó is foglalhatott volna helyet, az eredmény mindamellett ugyanaz lehetett volna. De ha a *gazda* kétségtelenül az utolsó ezer év alatt kialakulhatott volna egy tőle ugyancsak jócskán eltérő alakból, *gosz oda*-ból, **goszuda*-ból és még vagy egy tuczat más alakból, nem áll-e ez szakasztott így a *kazda* alakra is, ha t. i. ez valóban a régibb alak, nem áll ez fokozottabb mértékben akkor, ha a szláv hatást megelőző korszakokra megyünk vissza, vissza egészen addig, mikor az a titokzatos kaukázusi hatás végbe ment volna? nem kétszerte gyanús előttünk abban a ködös korszakban a XVI. századbeli *kazda*, mint a czachur *qasda* szónak «pontosan egyező mása»? Pedig hát ez az éremnek csak az egyik oldala. Azt tudjuk, hogy a magyar nyelv akár csak az utolsó ezer év alatt erős változáson ment keresztül, olyan erősen, hogy szláv *gospoda*-ból *gazda* lehetett, a mint *vojvoda*-ból *vajda* lett; azt tehát, hogy a *kazda*, ha a *k-s* alak valóban az eredeti, 1000 évvel ezelőtt nem hangzott-e **kospoda*-nak vagy akárminek, a mi a *kos-x-da* formulába beleilleszthető és végső *kazda-gazda* alak hangtani megelőzője lehet, azt mi semmiképp sem állíthatjuk, hiányzik tehát tökéletesen a biztos alap arra, hogy azt mondhassuk, íme a *kazda* «pontosan» összevág a czachur *qasda*-val. De van a dolognak egy másik oldala is: miképp hangzott a czachur *qasda* 2000, 3000 évvel ezelőtt, mit tudom én, M. mely időbe helyezi a kaukázusi hatást, azt a kaukázusi hatást, a mely hite szerint részben még együtt találta az ugor népeket? Hát a czachur nyelvről mit tudunk, mit tud M. róla? Ki annak a megmondhatója, hogy ez a czachur *qasda* miképp hangzott, mikor a népeknek abban az «állandó tolongásnak, ide-oda való vándorlásnak» ködös korszakában a magyarok a sok egyéb kóborló nép közt a kaukázusi törzsekre is bukkantak? (M. VII. 1.) Szóval roppant gyanús előttem a magyar *gazda-kazda* és a czachur *qasda* annyira tökéletes összeesengése, mely M.-nak akkora örömet szerzett, hogy

az embernek szinte kedve volna kérdezni, hát ez ugyanaz a M., a ki 1883-ban azt vallotta, hogy a *gazda* a szláv *gospoda*-ból, 1895-ben pedig azt hirdette, hogy a perzsa *grhastha*-ból fejlődött?!

Láttuk már a *gatya* cikkbén (NyK. 33 : 222.), hogy M. igen fontos körülménynek tartja, hogy az idegenből szakadt szók melyik nyelvben elemezhetők, igaz, láttuk ugyanott, hogy ő a szókat a maga egészen sajátos módja szerint elemzi. Ilyen elemzést keresett M. a czachur *qasda* szóra is, és valóságos csoda lett volna, ha az ő módszere mellett nem talált volna. hirdeti a talált eredményt: «a kaukázusi nyelvek *qasda*, *qasdu* szava . . . a maga területén világosan fölismertető képzés». Mielőtt hozzáfogok a tünemények bemutatásához, a melyekről M. hite szerint ez olyan világosan kiolvasható, idéznem kell az összes kaukázusi szókat, illetőleg alakokat, a melyeket M. a *qasda* szavunk magyarázatához fölhoz :

< Kaukázusi: czachur *qasda*, *χkasta*, rutul *qasdu*, *χkasdu* «alt, greis» (czach. *khasi xana* «greisin»), dzék *χkosat* «alt» ettől: *χkosa*, buduch *χkusu*, kúrin *qüzü* «alt». 292. l.

M. összeállításából nem tűnik ki, hogy ERCKERT az «alt» cikkbén a czachur és rutul alakokat *qasda* illetőleg *qasdu*-nak írja, a «Greis» alatt pedig *χkasta* illetőleg *χkasdu*-féle írást használ, csak azt tudjuk meg, hogy a «Greisin» csoportban még egy harmadik módon jelöli a szó kezdetét (*khasti-xana!*). Ez az ingadozás ugyan egy annyira fölületes munkában nem sokat jelent, kétségtelen, hogy *qasda* és *χkasta* egyrészt és *qasdu* és *χkasdu* másrészt szakasztott ugyanannak a kiejtésnek más-más és hozzátéhetjük, különösen a czachur *qasda-χkasta-khasti* írásra való tekintettel, nagyon kezdetleges visszaadása, de annyit ez az ingadozás mégis jelent, hogy az ember, bizzék bár ERCKERT följegyzéseiben olyan vakon is, mint M., nem tudja, hogy voltaképen a czachur szó mikép hangzik az elején és vajjon a közepén *zd*-vel ejtik-e vagy *st*-vel? És ha *zd*-vel hangzik, miért írja ERCKERT a szót *sd*-vel vagy éppenséggel *st*-vel?? M: a fönt kiirt kaukázusi szókat, az egy czachur *khasti xana* «greisin» kifejezést kivéve, a már említett két csoportból írta ki, az «alt» és a «Greis» csoportból. Végig tekintve e két csoporton, M. «világosan fölismerte» nem csak a *qasda* szó kiejtését, a mit más ember fia E. zavaros összeállításából ugyan sehogy sem tudta volna biztosan kivenni, hanem még e szó képzését is. Milyen egészen más benyomást tesz e két csoport arra, a ki nem olyan elfogulatlan mint M. és nem hisz mindent, de mindent, még akkor is, ha az ellenmondás szinte kéri («alt» czachur *qasda*: «Greis» czachur *χkasta!*). E két csoportból sem az nem tűnik ki «világosan», hogy a czachur nyelvben egyáltalában van egy körülbelül *kazda*-nak ejtett *qasda* szó, sem az, hogy ez képzett szó, csak egy dolog vilá-

gos, de ez azután a napnál is világosabb, hogy E. összeállításai hibás és zavaros, úgyannyira, hogy komoly tudós arra nem építhet semmit sem. Nem oldhatom föl M.-t az alól a súlyos vád alól, hogy ő, mikor nincs több kaukázusi nyelv, a melyet igazán ismerünk, mint az egy grúz nyelv, nem iparkodott belőle még egy kis szójegyzéket sem szerezní. Én nem tehetek róla, hogy M. nem nézhetette meg használt forrásaiban, hogy a grúz nyelvben miképp mondják azt hogy «öreg», de egészen természetesnek tartom, hogy senki hitelre nem számíthat, a ki a kaukázusi nyelvekről szól és még a grúz szókat sem tudja hibátlanul kiírni a kitünő grúz szótárakból. E szerint az öreget a grúz nyelvben úgy mondják: *dzveli*, *moxuce vulia-beberia*. E szók közül csak az első helyes, **moxuce* szó a grúz nyelvben nincs (csakis a *moxuceba* «öregedni» igéből képezett *moxucebuli* melléknév van, a mely öreget jelent, és egy a «Greis» alatt helyesen idézett *moxuci* főnév), a *vulia-beberia* meg valóságos szörnyűség. Mindenek előtt ketté kell ezt a szót vágni, az így külön szónak nyert *beberia*-t azután könnyű meg is fejtenünk. A «Greis» alatt E.-nél ezt olvassuk: gr. *moxuci*, *beberi*. Igaz ez sem illik egészen a fölíráshoz («Greis. Old man. Vieillard.»), mert *beberi* mindig csak öreg a s s z o n y t jelent, tehát a következő csoportba való, de ez olyan munkában, a milyen E.-é. csekélység; ehhez a *beberi*-hez hozzátapadt a jelentésére nézve latin «est», német «ist»-nek megfelelő -a enklitikon, a melyet a grúz nyelvben mindig egyszerűen összeírnak az előtte való szóval: *beberia* tehát annyit tesz, hogy «sie ist eine alte Frau»! Minden esetre takaros kis tévedés, hogy ez a m o n d a t E.-nél a melléknévek közt tündöklök, még pedig összeházasítva egy titokzatos *vulia*-val: «alt» — *vulia-beberia*! Mert ez a *vulia*- mindenkép titokzatos valami, soha abból valaki, a ki, úgy mint mondjuk p. o. M., egy betűt sem tud a grúz nyelvről, ki nem tudna valami okos dolgot olvasni, és jaj annak, a ki ennek segítségével talán egy magyar vagy más nyelvű szó származását meg akarná magyarázni! Pedig hát igen egyszerű az egésznek a megoldása. Hallottuk már, hogy a grúzban az öreget úgy mondják, hogy *moxucebuli*, azt is, hogy a szóhoz hozzátapadó -a azt teszi, hogy «est», «ist», tehát *moxucebulia* annyit mint: «er ist alt»; ehhez jön egy kis sajtóhiba **moxucevulia*, a helyett hogy *moxucebulia*, azután hibás elosztás és kész az a nonsens, a milyen E. könyvében olyan böven terem, épen nem mindig csak a szedő hibájából:

«Gru. *dzveli*, *moxuce*
vulia-beberia»!

Ez a példa utig elég volna, különösen ha hozzáteszem, hogy a grúz nyelv kitünően ismert és sok oldalról megvilágított nyelv, míg a czachur nyelv, a melynek *qasda*-ját M. olyan világosnak

tartja, a sok ismeretlen kaukázusi nyelv között is elől jár, a mire hivatkozhatom DIRR temirchansurái tanárra, a ki abban a levélben, a melyben a czachur *qasda* szót szintén gyanúsnaak jelzi, egyebek közt ezt mondja: «Vorausschicken muss ich, dass bis jetzt meines Wissens nicht eine Zeile Zachurisch veröffentlicht ist und ich kenne die einschlägige Litteratur so ziemlich.*)» Mondom, a grúz példa eléggé megvilágíthatná a czachur *qasda* megbízhatóságát, de M.-ra való tekintettel, a ki a grúz nyelvhez nem ért, idézek E. említett két csoportjából még egy példát, hogy lássék, mennyire hitelesek az ott talált adatok, mennyire lehet és szabad azokra — egész kis légvárt fölépíteni! Nem sokat válogatok, mindjárt első helyen állanak az avar szók, a mi M.-nak roppant megkönnyíthette ellenőrző munkáját, hiszen kezében volt nem csak SCHIEFNER nagy munkája, hanem az orosz index-szel ellátott USLAR-féle két kötetes munka is, úgy hogy játszva meggyőződhetett volna arról, hogy E. adataiban megbízni valóságos balgaság. Az «alt» czikkben ezeket találjuk E.-nél: «Ava. *xera*, *basrajab*, *xer*». Ha ez nem volt M.-nak elég arra, hogy lássa, hogy E. nem ért a dologhoz, hogy adatait legjobb egyáltalában nem is használni, ha az ember nem tudja máshonnan kivenni, hogy azok helyesek-e és hogy mit jelentenek tulajdonképp, akkor nem tudom, hogy milyen bizonyíték kellett neki még. Azt, hogy «öreg», avarul igenis úgy mondják, hogy *xer*, de mit jelent az a *xera* és miért választja el a *basrajab* azt a két, talán még is csak összetartozó alakot? Hát bizony *xera* alak egyáltalában nincs is, a határozó gyanánt használt *xer* mellett csakis *xerau*, *xeraí*, *xerab* alakok vannak, a melyek a szerint váltakoznak, hogy hímnemű, nőnemű vagy köznemű-e a főnév, mind a három alak a többesben *xeral*-nak hangzik, csak helykímélés végett írja ezt USLAR a szójegyzékben így: *xera-* (u, j, b, l) 199. l., a mint ez világosan kitűnik nem csak U. egész munkájából, hanem SCHIEFNER szójegyzékéből is: *xer* alt, *xereu*,**) *xeraí*, *xerab* Adj. Pl. *xeral* 115. l. A mint most már a *xer* — *xerau*, *xeraí*, *xerab* alakokat ölthet, úgy találjuk a *basra* «alt»-ból is *basrijau*, *basrijai*, *basrijab* alakokat, de hogy E. miért nem közli a *xer* alak mellett a *basra* tőalakot, hanem annak köznemű alakját (azt is hibásan!), azt csak is az érti meg, a ki E. munkájának tiszta dilettansvoltát ismeri. Ezek után könnyű lesz a «Greis» czikkben található avar szókkal tisztába jönni: «Ava. *eravci*, *xera*, *xer*». *Xer*, a mint már láttuk, a melléknév tőalakja, a mely rendszeren határozóul szolgál, *xera* alak nincs,

*) DIRR, a mint ebből látni, az ERCKERT-féle közléseket, a melyeket jól ismer, nem tekinti megbízható anyagnak, a melyből valami biztosat következtetni lehetne.

**) A hímnemű *xereu* *xerau* helyett áll, a mint mindenki, a ki csak valamit sejt az avar nyelvhez, tudja, azonkívül külön föl is van a sajtóhibák közé véve 179. l.

marad tehát az *eravci*. A ki tudja, hogy *ci* az avar nyelvben férfit, embert jelent és tudja hogy *xer*-ből a hímnemű alak *xerau*, az ismerve E. munkáját, könnyen kitalálja, hogy az *eravci* «Greis» nem lehet más mint *xerau ci* «alter Mann» elferdülése, csak hogy ez az elferdülés nem ment ám végbe magában az avar nyelvben, hanem csakis E. tolla vagy a szedő keze alatt.

Nézzük most már az ilyen erős alapon álló, mert olyan föltétlenül megbízható munkából merített, czachur *qasda* szó képzését, a mely M. szerint «világosan fölismerhető». Miért olyan világos ez a képzés? Az öreget a kúrinben úgy mondják hogy *qüzü*, a buduchban *zkusu*, a dzsekben az öreg ember, öreg asszony *zkosa furi*, *zkosa zinib*, a czachur nyelvben meg azt hogy «öreg» úgy mondják hogy *qasda* — hát nem világos, hogy ez *-da*-val továbbképezett szó, nem világos tehát, hogy a magyar *gazda* szó nem csak kaukázusi szó, hanem egyúttal az is, hogy a megfelelő kaukázusi szó nem idegenből került, hanem benszült szó, melynek képzése «világosan fölismerhető»? Tegyük, hogy ERCKERT műve nem volna telisded teli sajtóhibával, hanem hogy abban csakis az ő saját hibáit és botlásait találónók, nem a szedőit is, akkor M. ép olyan könnyű szerrel kimutathatta volna nekünk E. művéből akár azt is, hogy a grúz nyelvben van egy *-a* melléknévképző, a mely «világosan fölismerhető» a grúz *beberi* «Greis»-ből képezett *beberia* «alt» szóban, mert hiszen az kétségtelen, hogy E. nem azt a boldogságot írta az «alt» szó alá, a mi most a grúz jelző mellett olvasható, hanem azt hogy: *dzveli. moxucebulia, beberia*. Hát ebből nem a napnál is világosabb, hogy a grúz *beberia* «alt», a «Greis» cikkben följegyzett *beberi* szóból *-a* melléknévképzővel keletkezett? Hát bizony ez a «világosság» valóságos — *lucus a non lucendo!* Mert nem is tekintve azt, hogy *beberi* nem annyi mint a német «Greis», hanem a német «Greisin» fordítása, a *beberia* bizony nem melléknév, hanem a mint már láttuk, egész kis mondatocska, a mely azt jelenti, hogy «anus est, sie ist eine Greisin». Ilyen kis mondatocskáktól csak úgy hemzseg E.-nél az »Adjectiva» lobogó alatt vitorlázó bobó csapat. Hogy máskor a látszólag tovább képezett alaknak megint más egyszerű magyarázata van, arról bőven szóltam a *görbe* tárgyalásánál (NyK. 33 : 214. s kk.), a melyben M. egy ki nem mutatható kauk. *-b* képzőt vélt fölfedezhetni, pedig hát kitünt, hogy az, a mit *-b* képzőnek nézett, egyszerű — sajtóhiba *-d* helyett, a többi esetekben pedig megint nem képző, hanem a k ö z n e m ű alak jele! Kinek volna ezek után még bátorsága a czachur *qasda*-ból, a melyről azt sem tudjuk, hogy él-e, *-da* melléknévképzőt kifejteni, mikor ez a *-da* E. jeles munkájában lehet sok mindenféle más, lehet ige, lehet nemi jel, lehet a melléknév határozott alakja, prädicatív alakja, lehet elvégre sajtóhiba is, a melynek föltevésére nem csak a *qasda* «alt»-tal szemben a

«Greis» alatt található és vele kétségtelenül azonos *ɣkasta* adna jogot, hanem ERCKERTnek egész munkája, a mely a sajtóhibáknak ritka tárháza. Hogy M. a jegyzetben több czachur melléknevet is hoz föl ugyanabból a meg nem bízható forrásból, a mely *-da-ra* végződik, hogy az ép annyira ismeretlen rutul nyelvből a *qasda* «alt» szó magyarázatára nem csak két *-du* végű melléknevet idéz, hanem, hogy tarkább legyen, egy-egy *-da*, *-do*, *-dö*, *-de* és *-d* végűt is (!), szóval mind az, a mit összehord a jegyzetben, üres szószaporítás, annak sem tudományos értéke, sem bizonyító ereje nincs, addig míg az illető nyelvekből nem tudunk többet, mint ma, és nem tudjuk megítélni, hogy hát a czachur p. o. a tatár *kuru* «száraz»-ból miért és hogyan csinálja azt hogy *kuruda*, s hogy ez valóban tiszta melléknévi tő-e? A tudomány mai állása mellett lehetetlen M. 13 csoportjáról, a melyben különféle kaukázusi nyelvekből vett hosszabb és rövidebb melléknévi alakokat állít egymással szembe, végleges ítéletet mondani, csak annyit lehet mondani, hogy ő nem hogy többet tudna nálunknál mindezekről a dolgokról, de jóval kevesebbet tud. Mindössze egy csoporthoz, sor szerint a másodikhoz hozzá lehet szólni már most is, hangzik pedig ez a csoport, a melynek főadata volna bebizonyítani, hogy van egy kaukázusi *-da* melléknévképző, a mely egyebek közt a czachur *qasda* szóban is rejlenék, emígy: «arsin *kedža-to* feig, furchtsam = dzsek *khiłžid*, rutul *gičed*, kürini *kičed*, *gičad* id. v. ö. buduch *kič-ru*, agul *gučaf*, *kučaf*, tabasszarán *kučub* id.» Az állítólag továbbképezett arsin *kedža-to* «feig, furchtsam»-mal azonos M. állítása szerint nem csak jelentésre, hanem képzésre nézve is a kürin *kičed-gičad*, a melyet M. rossz szokása szerint nem a megbízható SCHIEFNER-USLARból, hanem E.-ből idéz. Ha valaki fön találna azon akadni, hogy M. miért idézi, mikor a czachur *-da* képzőt akarja kimutatni, az első csoportban egy czachur *-ta*, itt a második csoportban éppenséggel egy arsin *-to* végű melléknevet, mindenesetre nagy megnyugvására szolgálhat, hogy az E.-ből kiírt kürin *kičed-gičad* alakok talán hibásak, mert SCHIEFNER-USLARNál *k'ič'eda* alakot találunk, tehát egészen olyan *-da-ra* végződő alakot, a milyen a czachur *qasda*, sőt az is kitünik SCH.-U.-ból, hogy ez a *-da* később hozzájárult elem, a *k'ič'e* egymaga is ugyanazt a fogalmat fejezi ki: *am k'ič'e tim ja* «es ist ein furchtsamer Mensch» 160. l. És mi a hozzájárult *-da*? A *-da* szakasztott úgy mint az éppen idézett mondatban található *ja* (*am k'ič'e tim ja* «is timidus homo est») az egyszerű (nem huzamos) lételt jelenti («das einfache Sein» SCH.-U. 33. l. 113. §.), az hogy *adaz zak'ü k'ič'eda* «er fürchtet sich vor mir» eredete szerint azt jelenti, hogy: «er ist vor mir furchtsam!»! Az ilyen igeképzésről SCH.-U. a 89. §.-ban tesznek említést: «Neben diesen einfachen Zeitwörtern, die eine direkte Abwandlung zulassen, sind die weit zahlreichern Verba

diejenigen, welche mit Hülfe von Hilfszeitwörtern zur Anwendung kommen; diese letztern sind *ja* und *da*, in der negativen Form *tuš**) und *dač* zur Angabe des einfachen Seins; wird ein fort-dauerndes Sein, ein sich Befinden ausgedrückt, so tritt dafür ein *wa*» A kúrin nyelv nem ismeri már a nyelvtani nemet (v. ö. SCH.-U. 11. l. 28. §.), a *ja* és *da* közt. úgy látszik, nem tesz semmi különbséget, de pl. a *thus* nyelvben, a hol a nyelvtani nem még eleven, a *ja* és *da* használata többé-kevésbé el van egymástól különítve. hozzájárul azonkívül még egy *wa* és *ba* alak, az állandó elem tehát csakis az *-a* (a mely azonosnak látszik a fönttalalt grúz *-a* «est» szócskával), előtte azonban más meg másnemű kitevők állanak. Minderről bőven szól SCHIEFNER egy fontos értekezésében, melyet M. nem használt: Versuch über die Thusch-Sprache, St.-Petersburg 1856. 31. l. 81. §. A *thus* nyelvre már azért is hivatkoztam, mivel fönt E. kúrin *kiced-gicad* alakjáról csak föltételelesen mondtam, hogy «talán hibásak», a *thus* nyelvben ugyanis előfordul *-da*-ból rövidült *-d* alak is enklitikus használatban: «Das Präsens kann hin und wieder enklitisch gebraucht werden und dann seinen Auslautsvocal einbüßen, z. B. *menaw* statt *mena wa*, wer ist? *cow*, *cod* statt *co wa*, *co da* er, es ist nicht; *xacenod* statt *xaceno da* er ist gehört». A *thus* nyelvet E. nem vette föl művébe, de ott van a vele szoros rokonságban álló csecsenz nyelv, a melyben az épen említett *thus wa*, *ja*, *ba*, *da* helyett *wu*, *ju*, *bu*, *du* mutatkozik, a hol tehát *-da* helyett *-du*-t várhatunk. E.-nél tényleg találunk is ilyen *-du*-s mondatocskákat a «melléknevek» olyannyira tarka fejezetében. A «wahrhaft» alatt a csecsenz «szót» maga E. is úgy írja, hogy igazi természete átlátszik: *boq-du*, *baq-du* v. ö. SCHIEFNER-USSLARNÁL *haqdu* «es ist wahr» 66. l. Ilyen a «hell» alak csecsenz *sirling* mellett található *sirling(g)-du*; szakasztott így értendő a «gesund» alatt *moguš*-ra következő *mogušvu* is, csak hogy itt a *du* helyén a himnemű személyekre vonatkozó *vu* alakkal találkozunk.

De hát a *thus* és csecsenz jóval távolabb esik a kúrin nyelvtől, mint a czachur; a mi a kúrinben lehetséges, az a czachurban még sokkal inkább ismétlődhetik, mint amazokban a távolabb eső kaukázusi nyelvekben, hiszen a czachur nyelvet egyenesen a tágabb értelemben vett kúrin nyelvjárások közé számítják. Lehetséges tehát, hogy a czachur *qasda*. ha ugyan egyáltalában van ilyesmi ebben a nyelvben, annyit jelent, hogy «senex-est. er ist alt», hogy a czachur *mukhada* és, hozzátehetjük, a rutul *mukhdu* nem azt jelentik, hogy «kalt», a mint M. E. alapján hiszi, hanem azt, hogy

*) Ezt a *tuš*-t találjuk E. melléknevei közt a «faul» cikkben: «kür. *tenbel* p., *haveslituš*»; az utóbbit E. maga úgy magyarázza: «*haveslituš* heisst eigentlich ‚er ist nicht eifrig‘, *havesli* ist arab.-türk.»

«hideg v a n», mint a kürin *mägi* hideg mellett álló *mägida* (SCH.-U. 233. l.). Ez nagyon is meglehet és DIRR nagyon hajlik e magyarázat felé. Hogy E. szegényes anyagában erre nem találunk világos utalást, az nem bizonyít semmit, az sem, hogy E. egyenesen azt mondja, hogy a czachurban a «van»-t úgy mondják hogy *vud*, tehát nem úgy hogy *da*. Valamint a rokon kürin nyelvben kétféle létigét találunk, egy konkrét lételt kifejezőt, a mely *ja*, *da* és a tartós lételt jelentő *awa-t*, úgy lehet a czachur nyelvben is kétféle ilyen ige, a *vu-d* «est» töje (melynek 1. és 2. sz. E. szerint *vu-r*, *vo-r*, illetőleg *vu-b* II: 29.) akkor a kürin *awa*-nak felelhetne meg. Hogy nincs semmi okunk fölteni, hogy E. épen csak a czachur mellékneveket közölte volna tiszta, helyes alakban, azt világosan mutatják az olyan czachur «melléknevek», mint «eckig» *jökupvut* és «hell» *ışevod*, a melyekben igen könnyű fölismerni a *-vud* (-*vod*) «est» igét. Hogy E. nyelvészkedése milyen színvonalon áll, azt ez a «hell» czikk különben is mutatja: a *buduch* és *dzsek* *ışig* «hell» szót, a melylyel a czachur «*ışevod*» első része bizonyosan azonos, nem a török *ışig* világosság. világos-ból származtatja, hanem az «*ačük*» [*ačik* helyett] szóból, a mely eredetileg nyilatát jelent, de a melyet világos színről is mondanak!

Nem folytatom a találgatást, hanem türelmesen megvárom a kérdés megoldását, a mely igaz, csak akkorra remélhető, ha majdan talán a czachur nyelvről is hiteles foljegyzések állanak rendelkezésünkre, mert ERCKERT anyagára merő lehetetlenség valamit építeni. Csattanós példa erre a rutul nyelv, a melyből M. a czachur *qasda* másául a *qasdu* alakot idézi és a mely megint képzésre nézve, ha szabad M. élénk képzelőtehetségének hinnünk, más *-do*, *-dö*, *-de* és *-d* végű melléknevekkel egy csoportba tartozik. E.-nek igazán gyönyörűsége telhetik M. tanítványában, mert ez egészen az a szellem, a mely E. művén is végig vonul. Már-már azt hiszszük, hogy megtaláltuk a *-du* végű rutul melléknévi adat magyarázatát: «Bei dem Adjectivum treffen wir als Endung *du* (*d*)» II: 20, de nyomban rá, a mikor kétségtelenül ugyanennek az alaknak a ragozását akarja bemutatni, *-du* helyett *-dy*-t ír: Nom. *l'x-dy*, és ezt az írást a következő lapon meg is erősíti: «die Adjectivendung *dy* (*dü*) tritt auch an Fremdwörter», de hogy milyen ingoványos talajon járunk, bizonyítja a fönt említett *l'xdy* után zárójelek közé vetett: «(*üxdü* in den Beispielen)». Igen ám, csak hogy a példákban megint nem *üxdü* alakot találunk, hanem két új változatot *ëüxdü* 167. sz. a. és *üxüd* (!) 168. sz. a. Ez a kameleon (*l'xdy*, *üxdü*, *ëüxdü*, *üxüd*) azt jelentené, hogy jó «gut», E. művének első részében a «gut» alatt meg azt találjuk, hogy «Rut. *ux-du*, *jix*». Ehhez a 6. mondd hat alakhoz M. sohsem nyugvó combináló tehetsége folytán hozzá jön még egy hetedik alak, a *juxdö*, a mely, igaz, E. szerint «fleissig»-et jelent, de a melyet M. talán helyesen, talán

helytelenül, de mindenesetre szokott merészséggel összeveti az *uxdu* «gut» szóval. Szóval egészen hiába való fáradság E. adataiból, ha mindjárt M. segítségével is, akár csak egyetlen egy kaukázusi szó alakjáról, hát még egy kaukázusi nyelv szerkezetéről tiszta képet akarni magának alkotni. Egy dolog azonban még így is kétségtelennek látszik, hogy t. i. a *-du*, *-dü*, *-dy*, vagy tudom is én micsoda, nem «képzés», hanem a melléknév ragozásához tartozó elem és minden melléknévhez egyaránt hozzájárulhat; a fent említett, megvallom, előttem teljesen misztikus rutul *l'x dy* genitivusa p. o. E. szerint *l'x-na-dy*, dativusa *l'x-na-s*, ablativusa *l'x-na-d!*

Hogy E. mit művelt a kaukázusi szókkal és alakokkal, arról mindenki, még a nemszakértő is, könnyen meggyőződhetik, ha megnézi, hogy a grúz szókat, tehát egy teljesen ismert és aránylag könnyen hozzáférhető nyelv szavait milyen alakban közölte. Azért a csakis E. művéből ismert *czachur gasda-t*, valamint a rutul *gasdu-t* egyelőre félre kell tennünk, sem igazi használatukról, sem képzésükről nem beszélhetünk, hisz még azt sem tudjuk, hogy valóban előfordulnak-e.

12. *Gazdag*. Láttuk, hogy M. a *gazda* szó tárgyalásánál milyen különös alapon fejtett ki egy kaukázusi *-du*, *-du* képzőt; ezt most már a *gazdag* cikkben kész igazságnak veszi, mi azonban már e miatt is csak a legnagyobb tartózkodással fogadhatjuk fejtegetéseit. Mindabból, a mit három lapon át e szóról mond, némimű eredménynek nem marad más hátra, mint a már nem egészen új tény, hogy a magyar *gazdag* szóval föltűnően összecseng az osszét *gazdug* illetőleg *gäzdug* «reich, reichlich» szó, melynek tagauri *gäzdüg* változata a régi magyar *kazdag* ejtéshez elég jól illelének. Ennyi mindenesetre bőven elég volt, hogy SIMONYI ezt az összeállítást a nem sokat mondó «fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» tarka társaságába sorolja (Nyr. 31 : 33.), de tovább M. a kérdést egy lépéssel sem vitte, mint a hogy ő előtte is állt. Azt, hogy ő fejtse meg nekünk az osszét szó származását, a melyet HÜBSCHMANN nem mert megmagyarázni, a melyről MILLER is egy hozzám intézett levélben csak a legnagyobb tartózkodással szól, senki sem várta, hiszen volt már alkalmam kimutatni, hogy M. még az osszét nyelvnek igen kezdetleges kérdéseiben is milyen járatlan (Nyr. 32 : 40.). De az is igaz, hogy M.-nak sokkal, de sokkal könnyebb egy szót megmagyarázni, mint a szakférfiaknak, mert ő olyan egyszerű eszközökkel végzi a bizonyítást, hogy annak — sikerülnie kell. A magyar *gazdag*, osszét *gazdug* egymáshoz való viszonya őt arra emlékezteti, hogy az előtte való cikkben a *gazda* szó tárgyalásánál talált *czachur gasda* mellett rutul *gasdu-t*, azaz «hogy a *-da* melléknévi képző *-du* képzővel váltakozik», és most

már ellenállhatatlan erővel tör ki belőle az ihlettség, a melylyel azután leírja a következő sorokat:

«Már ez a találkozás fölkelte a gyanút, hogy az iránságból megfejtethetlen összetét szó kaukázusi nyelvkörből való lehet, még pedig olyképen, hogy végzete ezen kaukázusi *-du* képzőnek az összetét *-g* melléknévi képzővel való szerkesztése . . . S tényleg találkozik a kaukázusi nyelvekben az összetét *γαδυγ, γαζδιγ* megmagyarázására alkalmas szó ebben: arcsin *γος* = lák *γκως, γως* «vermőgen, besitz, eigentum», miszerint a rendes arcsin *-tu* melléknévi képzővel *γωστου* «vermőgenđ, reich» volna (v. ö. ERCKERT-nél ezen összetételt: *γωσδυνουρτου reich*).» 294. l.

Hogy az arcsin *γωσδυνουρτου*-ból miért kell *γωστου*-t kibámozunk és nem *γωσδου*-t, azt M. megmondja nekünk, «a rendes arcsin *-tu* melléknévképző» ludas benne, a melyről majd szólok még, hogy mi azután a még hátra maradó *-nourtu*, azt M. nyilván azért nem árulta el, mert biztosra vehette, hogy komoly ember úgy sem hiszi el a fejtegetését. De egy körülményt valóban kár volt elhallgatnia, azt t. i. hogy ERCKERT, az ő mestere, az arcsin szót *γωσδυνουρτου*-nak írja,* hogy tehát ő semmiesetre nem tudott holmi **γωσδου* vagy **γωστου* képzésről. De hát ha a *-tu* «rendes arcsin melléknévi képző», akkor talán még is igaza lesz M.-nak, hiszen a jegyzetben he is mutat hat arcsin melléknévet, a mely *-tu*-n végződik. közbe kever egy *-du* végűt és hogy czifrább legyen, két *-to* végűt, de teljesen megfelelkezik a *-tut* végűekről: *γαρ-tutut* «breit», *γασίλι-tut* «eckig», *γκυχαρ-tut* «eng», *αλαβ-tut* «gelb», *ολιβ-tut* «grün», *λαλιρ-tut* «hoch», *λαζοτut* «lang», *ακυ-tut* «leer» és *ακυ-tut* «voll»,***) *τარი-tut* «nass». M. egyáltalában nem is sejteti az olvasóval, hogy hányféle bővült alakot mutat az arcsin melléknév ERCKERT szójegyzékében, a mi csak nem lehet mind új meg új képzés; a «schön» p. o. három alakot mutat: *βουθουλου, μουθου* és *μουθου*! De ez még hagyján, de miért nem mondta meg M. az olvasónak, a ki talán már zúgolódik, hogy M. gúnyt űz vele, mert mikor a *-du* képzőről kellene beszélnie, a *-tu* képzőre fordítja a beszédet és mikor E. azt mondja, az arcsinban *γωσδυνουρτου* jelent annyit, hogy «gazdag», abból *γωστου*-t fejt ki, azt kérdem, miért nem mondta meg M., hogy E. művének második részében nem is *-tu* képzőről beszél, hanem éppenséggel *-ttu*-ról («Das Adjectivum hat häufig

*) Azaz *γως* után vetve a választó vonalacsokát.

**) Ha *ακυ-tut* annyi mint «voll», *ακυ-tut* pedig annyi mint «leer», akkor nyilván az *ακυ* és a *tut* közt álló *tu* a tagadást fejezi ki, tehát *ακυ-tut* = nicht voll. Így viszonylik nyilván a *γκυχαρ-tut* «eng» és *γαρ-tutut* «breit» egymáshoz, ez tehát annyi, hogy «nicht eng», hogy a fő nem egészen azonos, az lehet sajtóhiba. Egyébiránt megjegyzem, hogy a szöveget úgy választottam el vagy nem választottam el, a mint E.-nél találtam.

die Endung *ttu*» II : 59.) és ha ezt talán szörszálhasogatásnak tartja, hát miért nem mondta meg, hogy az nem is melléknév-képző, hanem épp úgy járul főnévhez is, hogy egyáltalában nem is képző, hanem a ragozásban elvesző elem? E. tárgyalása, igaz, roppant zavaros, de ennyit mégis csak kibetűzhetett volna belőle M. is. Hiszen E. azt mondja: «Nomina masculina endigen häufig auf *ttu* (*du*), z. B. *ab-ttu* Vater. Nomina feminina endigen häufig auf *ttu-r*, z. B. *aj-ttu-r* Mutter» II : 58. Nyomban utána találjuk az *uš-du* «Bruder» és *d-oš-du-r* «Schwester» alakokat, a melyek többes száma ugyanott *uš-ub* «Brüder», *doš-ruł* «Schwestern» alakokban jelenik meg. Roppant bátorság kell ahhoz, hogy az ember ezek alapján egy *-tu*, *-ttu* vagy *-du* «melléknévi képző»-ről beszéljen. Mert hát mit bizonyít az első részben, a szójegyzékben talált *bagaj-tu* «billig», *najlu-tu* «blau», *xaxa-tu* «braun», *sinda-tu* «faul», *marš-tu* «geizig» és *exon-tu* «warm», ha ugyanott a «Bruder» alatt is azt olvassuk, hogy *ustu* (! = *uš-du* II : 58.), hisz erről talán még M. sem hiszi, hogy *-tu*-val képezett szó (v. ö. II : 52. a 28. mondatban *uš-mu* «der Bruder» — úgynevezett Activus alakban — és II. 51. l. 9. mond. *uš-ub* (*oš-ob*) *um-mun* «Die Brüder des Vaters»). Ilyen kétségtelenül a «Freund» a. olvasható arcsin *xalbartu* is (v. ö. kaitach. *akuša*, *hürkilin*, *agul halmagh* id.), hogy több példát ne említsek. Mi az arcsin nyelvről jóformán semmit sem tudunk, de ha E. ingadozó közléseiben csak egy szemernyi igazság van, akkor a «rendes arcsin *-tu* melleknévi képző» tisztán csak M. képzeletében él. Hogy azonban E. közléseiben igenis van valami igaz, nevezetesen abban, hogy a *-ttu* illetőleg *-du* főnevekhez is járul, de nem ám mint képző, azt bizonyítja USLAR báró a hely színéről küldött levele is, a melyet SCHIEFNER a szt.-pétervári akadémiái *Bulletin* VII. kötetében tesz közzé. Itt egyebek közt megtaláljuk az *ušdu* «Bruder» ragozását: nom. *ušdu*, ablat. *ušmu*, dat. *ušmus*, gen. *ušmun*, loc. *ušmudix*, többes *ošob*, *ošobčai*, *ošobčes*, *ošobčen*, *ošobčedix* l. 101. s köv. l. Ebből a rövid levélből kitűnik az is, hogy miért végződnek a nőnemű szók a nominativusban nem szintén *-du*-ban, hanem *-du-r*-ban, a végső *-r* nyilván azonos azzal az *r*-rel, a melylyel a melléknév végén is találkozunk nőnemű szók előtt: *dozuu* *ušdu* «der grosse Bruder», *dazub* *noš* «das grosse Pferd», de *dozu-r* *došdu-r* «die grosse Schwester» v. ö. *t'au er*, *t'o-r sie*, állatokról *t'ob*). De hogy a *došdur* szónál sem lehet *-du* vagy *-dur* képzőről szólni, azt világosan mutatja a szó ragozása: *došdur*, *došmi*, *došmis*, *došmin*, *došmidix*, többes szám *došruł* vagy *došow*, *došrułčai*, *došrułčes*, *došrułčen*, *došrułčedix*. «A rendes arcsin *-tu* melléknévi képző»-ről tehát le kell egyelőre mondanunk és vele együtt arról a rendkívül érdekes következtetésről is, mely még csak ezután következik:

«Ezek szerint a magy. *gazdag* nem is a mai osszétből ismeretes

hasonló alakoknak pontos megfelelője, hanem ezeknek — esetleg valamely régi kiveszett osszétféle nyelvjárásban föltehető — olyan változatáé, mely a kaukázusi *-du (-tu)* melléknévképző *-da (-ta)* mását tartalmazta. 295. l.

Ezzel, az osszét tudományának egészen új ösvényeket kijelölő, mondattal még koránt sincs vége a *gazdag* czikknek, hátra van még egy igen tartalmas fejezetke, a mely M. kaukázusi kutatásait újra fényes világításban mutatja. «Hogy az osszét *gazdag*, *qazdig* szóban, folytatja M., a *-dug*, *-dig* utórészt képzőnek vegyük, arra utal a déli osszét *qaznig* változat is, melynek története annyiban különbözik a *qazdig*-étől, hogy benne nem a kaukázusi *-du (-tu)*, hanem a *-na (-nu, -n)* melléknévképző szerepel». Föltűnt nekem, hogy annyi osszét nyelvanyag mellett az osszét *qaznig* mellékalakot csak ROSENNAK apró, jóformán útközben írt értekezéséből ismerjük, de érdekelt egyúttal, hogy mikép fogja föl a másik alakhoz való viszonyát MILLER VSZEVOLOD barátom, a ki tudvalevőleg elsőrendű tekintély ezekben a kérdésekben. MILLER felelete így hangzott: «Az osszét nyelvben van digori *qazdag*, tagauri *qazdig* abban a jelentésben, hogy 'gazdag, erős'. A ROSENTŐL idézett *qaznig* vagy az ő hibája (és ilyen van szép számmal — a такихъ у него немало) vagy sajtóhiba. Az osszét nyelvben ilyen alak nincs és minden combinationálól mellőzendő». Ezzel végeztünk is volna az osszét *qaznig* alakkal, a melyhez a magyar *gazdag* szónak úgy sincs semmi köze, de M. egyrészt erre támaszkodva állítja itt is, a pótlásokban is (648. l.), hogy a *gazdag* *-d*-je nem tartozhatik a tőhöz, másrészt pedig a kaukázusi nyelveknek megint olyan bámulatos tudását árulja el, hogy lehetetlen szóvá nem tenni a dolgot, mikor korszakalkotó fölfedezésről van szó és mikor elvégre a magyar nyelvészek becsülete is egy kicsit koczkán forog. Lássuk hát a kaukázusi *-na (-nu, -n)* képzőt, a mely állítólag a nem létező osszét *qaznig* szóban rejlik. Ha jól értem M.-t, ő különös figyelmet fordított e képző megállapításánál a lák nyelvre, hiszen a csoportoknak éppen felerészében első helyen említi a lák alakot: *uttanu* «breit», *zkunna* «gross», *darkunu* «kalt», *laznu* «niedrig». Kezdjük a *laznu* csoporttal, a dolog itt olyan egyszerű, hiszen itt M. más kaukázusi nyelvet nem is említi: «lák *laznu* 'niedrig' v. ö. *lah*, *lahsa* id.». Szakasztott így találta M. az alakokat E.-nél is, csak fordított sorrendben, de mivel E. művének első részéből, a szójegyzékből, ki nem tűnik, hogy a hosszabb alakok (*lahsa*, *laznu*) mikép viszonylanak a rövidebbhez (*lah*), M.-nak kötelessége lett volna megnézni a második részben, hogy a *-nu* mit jelent; azonfölül kezében volt SCHIEFNER nagy értekezése is, mielőtt combináló tehetségét működésbe helyezte, ezt is meg kellett volna néznie. Meg is találta volna mind a két helyen, hogy a *-nu* voltaképpen micsoda. E. «Das Adjectivum» fölírás alatt azt mondja: «Adverbia werden mittelst der Endung *nu*

gebildet» (II : 153, SCHIEFNER pedig egy rakás példát is idéz 51. l. 161. §., a melyből kitűnik, hogy a melléknévből képezett határozó rendesen *-nu-*n végződik: *xin* jó, *xinnu* ura jól vagyok («ich befinde mich gut»). SCH. többi példáit mellőzöm, csak egyet írok még ki, a mely különösen érdekel bennünket: *haqenu darx'onu duri* «heute ist es kalt»; a lák tehát azt, hogy hideg van, határozóval fejezi ki, mintha azt mondanók, hogy «hidegen van», vagy a mint a szerb tényleg mondja: *hládno je* «hidegen van» (más hangsúlylyal mint p. o. *vréme je hládno* «az idő hideg»). Az itt talált *darx'onu* «hidegen» nyilván azonos a M.-E.-féle *darkunu* «kalt»-tal, a melyben M. *-nu-*val képezett melléknévet lát. Ugyancsak határozó az *uttanu* «breit» is (l. *uta* «breit» melléknévet SCH.-nél 74. l.). Ilyen lehetne elvégre a lák *zkunna* «gross» is, csak azt kellene föltennünk, hogy a *-na -nu* helyett áll, hogy tehát toll- vagy sajtóhibával van dolgunk, hisz E. műve csak úgy hemzseg mind a kettőtől. Az így nyert **zkunnu*, illetőleg SCH. írása szerint **xunnu*, *xun* «gross»-ból lett határozó volna (v. ö. *xin* jó: *xinnu* jól) és jelenthetne annyit, mint a magyar *nagy*-ből képezett *nagyon* (v. ö. a grúz *didi* «nagy»-ból rendes módon képezett határozót: *didud* «nagyon»). De ha tekintetbe vesszük, hogy a «nagyon» fogalmat a lák nem a «nagy» jelentésű *xun* melléknévből képezett határozóval szokta kifejezni, hanem a *xin* jó-ból képezett *xinnu*-val vagy pedig *caqnu*-val,* akkor ezt a feltevést éppen nem mondhatjuk valószínűnek, sokkal valószínűbb, hogy más toll- vagy sajtóhibát kell föltennünk: *zkunna* aligha semmi egyéb mint a *xun* melléknévek egy gyakran használt mellekalakja: *xuna*! Mi a lák mellénevek tárgyalását a *lah*, *lahsa*, *lahnu*-val kezdtük; ebben *lah* a tőalak, *lahsa* egy *sa*-val bővült, minden melléknévnél a rövidebb alak mellett használt alak, *lahnu* pedig a tőalakból képezett határozó. Ha most már a *xun* és *xuna* «gross» melléknévet vesszük szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy mellette *xunsa*, illetőleg *xunasa*, bővült alak járja l. SCH. 84. l. és v. ö. 13. l. 41. §. ERCKERT a tőalakot rendesen nem is ismeri, a hol ismeri, ott is a *sa* (nála *sa*)-s alakot előbbre teszi («niedrig» *lahsa*, *lah*, *lahnu*); valószínűleg a «gross» alatt is az első helyen álló *xkunsa* (= *xunsa*)-ra a tőalak következik, csakhogy nem *xunsa*-é, a mely *xun* volna, hanem a nála nem említett *xunasa* tőalakja, ez is kis sajtóhibával (*xkunna* a h. hogy *xuna*). Hogy E. tényleg, már akár milyen forrásból, ismeri nemcsak a rövidebb *xun* tőt, melyből *xunsa* származik, hanem a hosszabb *xuna*-t is, a melyből *xunasa* hajtott, az kétségtelenül kitűnik E. művének második részéből, a hol ez a *xunasa* tényleg kétszer előfordul, igaz, ezúttal úgy elferdítve, hogy csak a

*). L. több példát SCH.-nél a 161. §.-ban és STARČEVSKIJ *Kachasskij tolmáč* 333. l. оучеб alatt.

szakértő ismerhet rá: *x k u m a - s s a q j o t h i l - t t u l k h j o j* «des grossen Hammers Stiel» (II: 143. l. 50. mondat) és *a x k x k u m a - s s a b - u - r* «der Garten ist gross» (u. o. 58. m.).

Ha M.-nak a lák *xkunna*, a mely bizonyosan csak a *xun* mellett gyakran használt *xuna* mellékalakjának hibás írása, annak bizonyításául szolgál, hogy a kaukázusi nyelvekben van egy *-na* képző, a mely belekerült az osszét nyelvbe is, akkor nagy kíváncsian várhatjuk, mi mindent fog majd a *xunasa* helyett E.-nél két ízben olvasható *xkuma-ssa* alakból kiolvasni — hát ha ez a toll- vagy sajtóhiba éppen a mi nyelvünkre egészen új világot derít!

Igazán elkedvetlenedve teszem le a tollat, bár tudom, hogy olyan kötelességet végzek, a mely elől nem szabad kitérnem; M. kombináló tehetségének új, váratlan föllobbanására, a melyre az egész czikk utolsó mondatában akadunk, már csak egyszerűen rámutatok:

«Magát az osszét szó alapszavát tükrözik a mordvin *koza, kozä* «reich» és finn *koso* «reich, reichlich», melyeknek *o* tőhangzója a kaukázusi alakokéhoz szít; végzete pedig, úgy látszik, képzővel bővült.»

ÁSBÓTH OSZKÁR.